iFilosofie

FILOSOFIETIJDSCHRIFT VAN DE ISVW #68 MAART 2023

INTERNATIONALE SCHOOL VOOR WIJSBEGEERTE

ISVW

Het begin van de Romantiek
Democratisch socialisme
Politieke dierenrechten

REDACTIONEEL BOEKEN ALS WATER

Het is weer boekenweek! Toegegeven, voor de redactie van *iFilosofie* is het elke week boekenweek, dus onze dagen zien er heus niet heel anders dan anders uit. Iets soortgelijks geldt voor wereldfilosofiedag (wablief; jazeker, de derde donderdag van november, zoek maar op): ook daar staan we niet of nauwelijks bij stil. Hoe langer je met filosofieboeken bezig bent, hoe meer je een van die vissen wordt die niet weet wat water is. Op een dag besef je dat alles filosofie is, en vervolgens plons je er naar hartenlust in rond.

Deze week dompelen we je onder in de geschiedenis van de filosofie. We begeven ons met Andrea Wulf naar het Jena rondom 1800, 'de agora van de geest' zoals Stefan Zweig die dekselse Weimarse bende ergens noemt. Ook bespreken we Martin Hägglunds geslaagde heropduikelen van Karl Marx en snakken we met Sue Donaldson en Will Kymlicka naar een praktische uitwerking van dierenrechtentheorie.

Wie geschiedenis van de filosofie schrijft, verandert die geschiedenis. Iets soortgelijks geldt voor columnisten: wat zij toevoegen aan de wereld verandert de wereld. We bespreken Nina Kunz' wereldse observaties en wat zou *iFilosofie* zijn zonder de gedachtewerveling die onze columnist René ten Bos andermaal teweegbrengt? Sterker nog, wat zou de wereld zijn?

Voorts presenteren we een ode aan onbeschikbaarheid, een veelzijdige psychiatersbiografie, de tijdloze wijsheden van Marcus Aurelius en een politiek urgente bespiegeling van Noam Chomsky en Vijay Prashad.

Lees!

Florian Jacobs

(hoofdredacteur *iFilosofie*)

iFilosofie #68

HOE WE EEN IK WERDEN

Een geschiedenis van de Romantiek

DEMOCRATISCH SOCIALISME

De juiste politieke strategie?

DIERENRECHTEN

Zoöpolis vertaald

En verder: de **WAANZIN** van het heden; **ROSA'S** analyse van het onbeschikbare; de **BIOGRAFIE** van Herman van Praag; de para-doxale **COLUMN** van René ten Bos; de **TIJDLOZE** Marcus Aurelius; **CHOMSKY** en de **ISVW**-agenda & colofon.

KIJK IN JEZELF EN JE ZULT ALLES VINDEN

Als deze woorden ons in grote gouden letters zouden toestralen vanaf de cover van een magazine zou niemand er raar van opkijken. Integendeel, tegenwoordig zouden we dit citaat uit Goethe's *Maximen und Reflektionen* overal tegen kunnen komen, zo in de ban zijn we van ons 'ik'. We kopen boeken, lezen tijdschriften en geven veel geld uit aan coaching en cursussen om te ontdekken wat voor individu we zijn. In *Rebelse genieën. De eerste romantici en de uitvinding van het ik* neemt Andrea Wulf haar lezer mee naar het prille begin van de Romantiek en de wording van het individu in de westerse filosofie.

Tekst: Kim Schreier

Nergens zo vrij als in Jena

Cultuurhistoricus Wulf bewees met haar boeken over Alexander von Humboldt dat geschiedenis leerzaam, goed onderbouwd en onderhoudend kan zijn. In *Rebelse genieën* reist ze naar de plaats en de mensen die Von Humboldt inspireerden om anders naar de natuur te kijken. Ze laat de wereld kennismaken met Jena, een kleine studentenstad gelegen in het toenmalig hertogdom Saksen-Weimar. Vier Saksische machthebbers uit vier verschillende hertogdommen vormden het universiteitsbestuur, wat het lastig maakte om regels op te stellen. De universiteit bleef zodoende gevrijwaard van streng staatstoezicht op wat er wel en niet mocht worden onderwezen. Religieuze ruimdenkendheid, politieke revolutie en filosofische aardverschuivingen, het behoorde allemaal tot de orde van de dag. Van heinde en ver kwamen studenten en professoren om deel uit te maken van de beweging. Volgens Wulf ligt in deze gelukkige samenloop van omstandigheden het antwoord besloten op de vraag waarom juist Jena de kraamkamer van de Romantiek werd.

Romantische sterren

Tussen 1794 en pakweg 1806 leek Jena een bloemlezing van de bekende Duitse schrijvers en filosofen: Goethe, Schiller, Fichte, Schlegel, Novalis, Schelling en op de valreep ook nog Hegel. Ze werden tijdelijk vergezeld door de gebroeders von Humboldt. Wulf introduceert deze groep vrije denkers alsof het vrienden zijn die ze door en door kent. Haar

meeslepende stijl spreekt de verbeelding aan en laat het boek lezen als een film, waarin verschillende verhaallijnen door elkaar heen lopen. Het ene moment horen we Goethe al wandelend tegen Schiller zeggen dat hij Faust weer wil oppakken, terwijl we een hoofdstuk later lezen hoe het echtpaar Schlegel in Jena aankomt.

Ook laat Wulf de personages zelf aan het woord komen in citaten die tussen de zinnen zijn ingevlochten. Die passages zijn gedeeltelijk afkomstig uit briefcorrespondenties tussen de leden van de groep. Dagelijks schreef men elkaar; van kattenbelletjes tot uitgebreide betogen over literatuur en filosofie. Elk individu krijgt een eigen stem waarin emoties en menselijke trekken weerklinken; waarin zich naast respect, genegenheid en kameraadschap ook gekonkel, geroddel en venijn laten horen. We leren Wilhelm August kennen als de oudste en verstandigste van de Schlegels, terwijl zijn broertje Friedrich zich ontpopt als zelfingenomen hoogvlieger met een opvliegend karakter. Fichte komt over als een eigenwijze doordrammer die Kants Kritieken instrumentaliseert voor zijn filosofie, waarin het 'ik' de bron van alle werkelijkheid werd. Goethe toont zich van zijn diplomatieke zijde als adviseur en mentor, maar het is Caroline Schlegel-Schelling die de sociale spil vormt in dit illustere gezelschap.

De geëmancipeerde dame

In *Faust II* zegt de keizer: "Zichzelf zij elk! Wie reikt naar troon en kroon bewijst zijn aanspraak met eigen persoon." Deze gevleugelde Duitse uitdrukking luidt 'Selbst ist der Mann', oftewel zelf(beschikkend) is de man. Voor Caroline Schlegel-Schelling gold daarentegen 'Selbst ist die Frau'. Ze wilde haar eigen leven leiden, los van de rol die de samenleving voor vrouwen had bedacht.

Caroline was een briljant en onafhankelijk denkende vrouw, die meerdere talen sprak en enorm belezen was. Samen met haar tweede man Wilhelm August Schlegel vertaalde ze Shakespeare in het Duits, redigeerde ze teksten voor hun tijdschrift *Athenaeum* en fungeerde ze als klankbord voor zijn ideeën. Omdat

het niet gebruikelijk was dat vrouwen bijdrages schreven, werden haar stukken onder de naam van haar man gepubliceerd. In de geschiedenis wordt ze daarom vaak weggezet als muze van de Jenakring. Wulf maakt korte metten met die historische fabel en toont hoe essentieel deze vrouw voor de opkomst van de vroege romantici is geweest.

Ook in haar huwelijk was Caroline niet traditioneel. De Schlegels hadden een open relatie. Toen de veel jongere Schelling in Jena aankwam, viel Caroline als een blok voor hem. Hun affaire was een publiek geheim en Wulf vertrouwt haar lezers de smeuïge roddels toe die in Jena rouleerden. Niet iedereen waardeerde Carolines scherpzinnige uitspraken. Vooral in huize Schiller en Fichte vond men dat deze schandalige vrouw zich niet in mannenzaken moest mengen. Met gepast sarcasme relativeert Wulf dan ook Fichtes 'bevrijding van het ik', die alleen voor mannen was bedoeld en elke vorm van vrouwelijke zelfbeschikking onder die van hun echtgenoten plaatste.

‘Het romantische maakt poëzie levend en vriendelijk, en het leven en de samenleving poëtisch.’

Een groot levend organisme

Bij de Romantiek denkt de één aan kitscherige schaapherders en de ander aan Turners expressieve landschappen. Het valt niet in een hokje te stoppen, wat de jonge romantici uit Jena, volgens Wulf, zouden hebben toegejuicht. Zij beschouwden de wereld als een levend organisme, in beweging en onvoltooid. Het dichtst bij een omschrijving van het concept ‘romantisch’ komt een fragment van Friedrich Schlegel uit het eerste nummer van het tijdschrift *Athenaeum*: “Ze tracht en dient poëzie en proza, genialiteit en kritiek, kunst en poëzie en natuur en poëzie met elkaar te vermengen en versmelten: een poëzie levend en vriendelijk te maken, en het leven en de samenleving poëtisch.” Poëzie in de brede Oudgriekse betekenis, waarbij het doel van de handeling buiten de handling zelf ligt: een vrije en gerechte samenleving in harmonie met alles wat leeft. Een poëzie die als scheppende kracht intrinsiek met de mens verbonden is en alle aspecten van het leven infiltreert. Volgens de romanticus Novalis zou ieder mens een kunstenaar moeten zijn en heeft alles de kans kunst te

worden. Bijna 200 jaar later herformuleerde kunstenaar Joseph Beuys die wenselijkheid in een werkelijkheid met zijn statement “Every man is an artist”.

‘We moeten feitelijke kennis en logica aanvullen met narratieve verbeeldingskracht.’

De scheppende macht

De creërende kracht van de poëzie werd gevoed door de vindingrijke kracht van de verbeelding. De jonge romantici beschouwden de verbeeldingskracht als een instrument om de scheiding tussen kunst en wetenschap, tussen rationaliteit en creativiteit, tussen mens en natuur, door de Verlichting ingezet, ongedaan te maken. Wilhelm von Humboldt richtte in die geest een nieuw soort universiteit in Berlijn op, tot op vandaag bekend als de Humboldtuniversiteit, die ’Bildung’, de vorming van de volledige mens, centraal stelde. Hij pleitte voor de integratie van onderwijs, onderzoek, kunst en wetenschap. De vele gesprekken die Alexander von Humboldt had met leden van de Jenakring, vooral met Goethe, vormden de basis voor de verbinding tussen natuur en verbeelding die terugkeert in zijn latere werk. Terwijl Goethe Alexander inspireerde om de wereld op een poëtische manier te beleven, was de jonge wetenschapper voor Goethe een inspiratiebron om wetenschap op te nemen in zijn literaire werk. De overtuiging dat kunst en verbeelding een waardevolle rol spelen in de overdracht van kennis wordt tegenwoordig weer uitgedragen in verschillende ethische en esthetische theorieën. Zo stelt filosoof Martha Nussbaum dat feitelijke kennis en logica aangevuld moeten worden met narratieve verbeeldingskracht: het vermogen om ons in te leven in andere mensen.

Verloren idealen

In de epiloog beschrijft Wulf hoe Wilhelm von Humboldts onderwijshervorming de basis heeft gelegd voor onze universiteiten. Hoewel de romantische principes nog steeds aanwezig zijn, is hedendaags onderwijs vooral gericht op het leren van een beroep of specialisme. Dat heeft geleid tot een versplintering van de wetenschappen. Die zijn bovendien bijna altijd van de kunsten gescheiden

en plaatsen in hun onderwijs en onderzoek economische groei veelal boven menselijkheid. Pas in de 21ste eeuw brachten de Bologna-hervormingen hier verandering in, waardoor de kloof tussen de kunsten en de wetenschappen wat gedicht werd, en er plek kwam voor grotere interdisciplinariteit en generalisatie in de aanpak van globale uitdagingen.

Hoe zou onze wereld eruitzien als de idealen van deze denkers niet verloren waren gegaan in het hegeliaans systeemdenken, als wetenschappelijk kennen verbeeldingskracht niet van de troon had gestoten? Kunnen we ons een wereld voorstellen zonder de ontkoppeling tussen mens en natuur die de industriële revolutie veroorzaakte? Een wereld waarin sociale structuur en welvaartsgroei verkregen zijn zonder afbreuk te doen aan onze plek in het grote onderling verbonden organisme dat onze planeet is? Zouden we, als poëtische samenleving, nu ook alle zeilen bij moeten zetten om de opwarming van de aarde of het verlies aan biodiversiteit tegen te gaan? Wulf geeft geen antwoord, maar spoort haar lezer aan die vragen zelf te onderzoeken.

Ze vertelt het verhaal van de jonge denkers in Jena en plaatst hun beweging in een historisch-filosofisch kader, waarbij de Romantiek de geestelijke tegenhanger van de Franse Revolutie vormt. Zorgvuldig beschrijft ze de ontwikkelingen, zonder argumenten voor of tegen de rol van het ik, de verbindingen van natuur en mens of de centrale plaats die verbeeldingskracht innam. Met haar grondige onderzoek (ruim 150 pagina's bibliografie, bronnen, noten en register) bewijst ze haar deskundigheid. Dit boek hoort in de boekenkast van iedereen die zich wil verdiepen in de Duitse literatuur en filosofie na 1800, en is een aanrader voor liefhebbers van historisch-filosofische onderwerpen.

Andrea Wulf. *Rebelse genieën. De eerste romantici en de uitvinding van het ik*. Vertaald door Fennie Steenhuis, Nannie de Nijs Bik-Plasman en Mijke Hadewey van Leersum. Amsterdam: Atlas Contact, 2022.

DEMOCRATISCH SOCIALISTEN, VERENIGT U!

Het is even geleden dat zo'n ambitieus filosofieboek is verschenen. In *Dit leven* bouwt Martin Hägglund, hoogleraar in literatuurwetenschappen aan Yale University, de stelling uit dat democratisch socialisme de juiste politieke strategie voor de moderne mens is. Democratisch socialisme zou van alle politieke mogelijkheden die we tot onze beschikking hebben het meest rechtdoen aan onze twee fundamentele eigenschappen: *seculier geloof* en *geestelijke vrijheid*. Wie *Dit leven* leest, maakt kennis met zowel een aansprekende eenentwintigste-eeuwse ontologie als een belangrijke politieke filosofie.

Tekst: Florian Jacobs

Op de schouders van reuzen

Hägglund ontwikkelt zijn kernbegrippen in gesprek met grote westerse denkers. *Seculier geloof* krijgt gestalte aan de hand van een dialoog met religieuze denkers als Augustinus, Kierkegaard en Charles Taylor, en *geestelijke vrijheid* komt tot stand dankzij een (her)waardering van Hegel en Marx en de geschriften van Martin Luther King. Hägglund schrijft vlot en brengt het gedachtegoed van moeilijke denkers helder onder woorden omdat hij hen binnen zijn grotere verhaal een duidelijke plek geeft.

Dat grotere verhaal kunnen we eerst en vooral zien als een aanval op kapitalisme en religie. 'Terwijl kapitalisme ons vervreemdt van onze eigen tijd door de tijd ondergeschikt te maken aan het winstdoel, bieden religies de troost dat onze tijd uiteindelijk onbetekenend is en door de eeuwigheid zal worden verlost.' (p. 378) Seculier geloof is te prefereren boven religieus geloof en democratisch socialisme boven kapitalisme. Alleen dan kunnen we geestelijk vrij zijn en ten volle leven.

Tabee religieus geloof

Religieus geloof bestaat bij gratie van de belofte van een eeuwige wereld voorbij de tijdige wereld. Omdat de waarde van ons leven bestaat uit de wijze waarop we onze tijd invullen, lijkt dit op het eerste gezicht een fijne belofte. Als ik van lezen hou, dan vind ik het niet aangenaam ooit te moeten ophouden met lezen omdat mijn hart ermee ophoudt. Maar als ik geloof dat

het leven na de dood een soort van bibliotheek is die nooit dichtgaat, dan haal ik genoegen uit de gedachte dat ik door zou kunnen lezen. Echter, zo stelt Hägglund, de reden dat ik houd van de wijze waarop ik mijn tijd invul, is dat mijn tijd eindig is. Als ik alle tijd zou hebben, zou ik geen motivatie hebben nu iets te doen. Morgen is dat te lezen boek er ook nog, dus ik kan nu ook voetbal kijken in mijn hemelse bibliotheek. De reden dat ik de tijd die ik aan lezen besteed waardevol vind, is dat ik ervoor kies om mijn eindige tijd daaraan te besteden. 'De motivatie om een project in welke vorm dan ook te ondernemen – een verbintenis aan te gaan, een handeling voort te zetten – vereist dat het project onzeker is: dat het niet als een feit wordt gegeven, maar moet worden volgehouden door overtuiging en trouw.' (p. 57) Dat onze bezigheden tijdig en onzeker zijn, maakt ze waardevol.

Een andere schijnbaar hoopvolle gedachte die *religieus geloof* uitstraalt, is dat van een leven zonder pijn. De aarde is een tranendal, maar gelukkig is er dat paradijs van eindeloze zaligheid. Hägglund denkt niet dat we zo leven. Als we ergens om geven, doen we dat hier en nu. Als we het als een verlies opvatten dat we iemand kwijtraken, dan tonen we verbondenheid met diegene. Een gedachtegoed dat een leven voorbij de dingen en de mensen nastreeft, duidt op een leven dat zich niets van die dingen en die mensen aantrekt. De vraag is niet of dit een slecht leven is. De vraag is of we zo zouden willen leven. Hägglund zegt van niet. In onze zorg om het verdwijnende fragiele tonen we dat ons leven waardevol is.

Welkom seculier geloof

Seculier geloof steunt op de gedachten dat ons aardse leven ertoe doet, dat wat we ondernemen altijd onzeker is en dat we betrokken zijn bij zaken omdat die het zonder onze betrokkenheid niet zouden redden. Wie *religieus gelooft*, hoeft zich niets aan te trekken van dat alles: het tijdloze transcendeert de eindigheid die we

delen. Dit leven, ons leven, komt er karig vanaf. Maar als we iets van dit leven willen maken, zo betoogt Hägglund, dan hebben we niets aan de belofte van een eeuwig leven. Dan willen we dat het hier en nu voortgaat. 'We kunnen religieus en seculier geloof dus beschrijven als twee verschillende motivatiestructuren. Als ik gemotiveerd ben door religieus geloof, is het doel van mijn streven om in vrede te rusten. [...] Als ik daarentegen door een seculier geloof gemotiveerd ben, maakt bezorgdheid deel uit van wat ik nastreef.' (p. 95)

Aan de hand van Kierkegaards analyse van het offer van Izaak beargumenteert Hägglund dat echt religieus geloof zelfs resulteert in ongevoeligheid. 'Zelfs als hij Izaäk blijkt te hebben gedood, is Abraham nog dezelfde.' (p. 189) Het is niet zo dat zonder God alles geoorloofd is (de beroemde frase van Dostojevski), maar dat als God bestaat, alles kan worden

'Het kapitalisme is een knechtende ideologie.'

geoorloofd. 'God heeft je niets te leren over morele verantwoordelijkheid, omdat hij niet eens een moreel probleem kan begrijpen.' (p. 197-198) Met die uitsmijter beslecht Hägglund het debat tussen *religieus geloof* en *seculier geloof*.

Vrijheid als verandering

Hägglund schakelt over naar vrijheid. Geloof houdt verband met onze motivatie, vrijheid met de handelingen die we gemotiveerd ondernemen. Weer onderscheidt Hägglund twee vormen: *natuurlijke vrijheid* en *geestelijke vrijheid*. In tegenstelling tot het eerdere onderscheid tussen de twee vormen van geloof is hier geen sprake van een hiërarchisch onderscheid: geestelijke vrijheid is niet per se beter dan natuurlijke vrijheid. Wel is het een andere vrijheid, eentje die uitgaat van de mogelijkheid tot zelfreflectie en verandering: '[N]atuurlijke vrijheid verschaft een vrijheid om zelfstandig te kunnen bewegen, maar alleen in het licht van imperatieven die als een gegeven worden behandeld en doeleinden die de handelende figuur zelf niet in twijfel kan trekken. Anders dan natuurlijke vrijheid vereist geestelijke vrijheid het vermogen ons af te vragen welke imperatieven we moeten volgen in het licht van onze doelen, en ook het vermogen onze doelen zelf in twijfel te trekken, ter discussie te stellen en te veranderen.' (p. 203)

In onze natuurlijke vrijheid drukken we hooguit uit *dat* we zijn, in onze geestelijke vrijheid drukken we uit *wie* we willen zijn. Dat doen we bovendien nooit in een vacuüm: 'Er is

nog nooit een mens geweest die niet al was gevormd door de sociale wereld waarin hij zin geeft aan zichzelf en zijn handelingen.' (p. 266) Hier betreden Hegel en Marx het toneel; aan de hand van hun gedachtegoed bespreekt Hägglund de sociale verhoudingen die ons al dan niet in staat stellen onszelf vrij uit te drukken.

Op naar democratisch socialisme

In zijn analyse van Marx, het filosofisch pittigste en meest waardevolle deel van zijn boek, bouwt Hägglund overtuigend de stelling uit dat kapitalisme geestelijke vrijheid beknot. Winstdoelen ontmenselijken ons, loonarbeid beperkt ons. Het kapitalisme is een knechtende ideologie. Op zoek naar een samenlevingsvorm waarin we ons wel vrij kunnen vormgeven komt Hägglund uit bij democratisch socialisme, een regeringsvorm die uitgaat van de volgende drie principes: 1) we meten onze welvaart in termen van sociaal aanwendbare vrije tijd, die we vermeerderen middels technologische innovatie; 2) we hebben collectieve eigendom over productiemiddelen die niemand voor eigen gewin kan aanwenden; en 3) we vragen iedereen te leveren naar vermogen, en geven iedereen wat die nodig heeft.

Wie Marx kent, ziet de verwantschap! Daarmee doemt het grootste probleem van Hägglunds politieke vergezicht op: hoe gaan we het een en ander precies realiseren? Bij Marx is dat ook allesbehalve duidelijk. De praktische uitvoering van hun politiek lijken zowel Marx als Hägglund aan anderen over te laten. Wel geeft Hägglund aanwijzingen: we kunnen ons bij Martin Luther King informeren, die al een democratisch socialisme op het oog had voordat hij werd doodgeschoten. We kunnen met soortgelijke denkers in gesprek. We kunnen ons verenigen en gezamenlijk de omwenteling op gang brengen.

Hier laat Hägglund de lezer achter, bij het idee van democratisch socialisme en een oproep er gestalte aan te geven: 'We hebben alleen een kans democratisch socialisme te bereiken als we begrijpen dat alles op het spel staat in wat we doen met onze eindige tijd samen. We hebben alleen een kans op verwezenlijking als we elkaar helpen om ons enige leven eigen te maken.' (p. 443)

Lees en bespreek *Dit leven*. Samen maken we ons vrij.

Dit leven. Hoe onze sterfelijkheid ons vrijmaakt, M. Hägglund. Vertaald door Jan Robert Braat, Huub Stegeman en Albert Witteveen. Amsterdam: Alfabet Uitgevers, 2022.

SAMENLEVEN MET DIEREN

Op dit moment leven er in Nederland ongeveer 850 000 schapen, 11 400 000 varkens, 3 800 000 koeien en 99 900 000 kippen (CBS, 2021). Tijdens de coronacrisis piekte het aantal huisdieren in Nederland, waardoor bijna de helft van de huishoudens nu minstens één huisdier heeft (Dibevo, 2021). In het wild leven er meer dan 40 000 verschillende diersoorten (Naturalis, 2023). Vaak gaat filosofie over de mens, maar met wie delen wij eigenlijk deze planeet? Hoe kunnen we samenleven met al deze dieren op een rechtvaardige manier? In *Zoöpolis: een politieke theorie over dierenrechten* gaan Sue Donaldson en Will Kymlicka in op deze vraag, die maar al te weinig wordt gesteld.

Tekst: Marah Seremak

Oorspronkelijk gepubliceerd in 2011, is *Zoöpolis* nu voor het eerst naar het Nederlands vertaald. De auteurs, twee Canadese filosofen, zijn met elkaar getrouwd en leven allebei veganistisch. Sue Donaldson publiceerde eerder een veganistisch kookboek, *Foods That Don't Bite Back* (2003). Will Kymlicka schreef vóór *Zoöpolis* over burgerrechten voor minderheden in een multiculturele samenleving. Het lijkt een bijzondere stap om ineens over dierenethiek te schrijven, maar in feite past Kymlicka nu zijn ideeën over burgerrechten toe op dieren. De auteurs zijn kritisch over de gebruikelijke denkkaders van de dierenrechtenbeweging, die vaak niet verder gaan dan het recht op bescherming tegen het lijden dat zij ervaren door toedoen van de mens. Wie niet gelooft dat dieren bewuste wezens zijn die pijn kunnen lijden, kan beter eerst beginnen met een ander boek in de dierenethiek. *Zoöpolis* zet een stapje verder. Dierenrechten gaan niet alleen over het recht om niet gedood te worden, maar ook over het recht op gezondheidszorg en het recht op grondgebied.

De rijkheid aan voorbeelden maakt de anders vrij droge (en lange) academische tekst een stuk leesbaarder. De tekst zit vol met deelconclusies, waardoor die soms repetitief dreigt te worden, maar de argumenten zijn goed te volgen en in de kern eenvoudig, waardoor de tekst toegankelijk is voor een (geduldig) niet-academisch publiek. De auteurs schetsen een wereld

waarin mens en dier rekening houden met elkaar omdat ze deel uitmaken van dezelfde politieke gemeenschap. Hoe ziet een gezonde relatie met onze mede-aardbewoners eruit? Allereerst is het een relatie van gelijkheid, niet tussen meester en slaaf of producent en grondstof. Daarnaast zijn er verschillende gemeenschappen van dieren, met meer of minder contact met mensen en dus een andere politieke status. De auteurs bespreken drie soorten dieren in relatie tot mensen: gedomesticeerde, wilde en liminale dieren.

Gedomesticeerde dieren

Gedomesticeerde dieren hebben we oorspronkelijk uit het wild in onze samenleving binnengebracht. We lieten ze selectief voortplanten en maakten ze van ons afhankelijk. Het zijn huisdieren, maar ook boerderijdieren. Omdat we ze bewust deel maakten van onze samenleving, dragen we nu verantwoordelijkheid. Vooralsnog leven ze vaak als een grotendeels onzichtbare lagere kaste, in de meest extreme situaties als complete slaaf van de mens. Om dieren te bevrijden van deze positie van onderdrukking, kunnen we ze burgerrechten geven. De auteurs redeneren dat bij mensen de hiërarchie slaaf-slavenhouder ook alleen kon instorten toen tot-slaaf-gemaakten burgerrechten kregen, omdat ze daardoor medelidmaatschap van de maatschappij kregen. Voorbeelden van rechten die gedomesticeerde dieren zouden krijgen zijn recht op zorg, recht op bescherming van roofdieren en recht op gebruik van publieke ruimtes. Dit betekent niet dat honden ineens alle cafés onder mogen plassen en loeiende koeien welkom zijn in de bioscoop. Naast rechten houdt burgerschap ook plichten in: het is een coöperatieve relatie. Huisdieren moeten gesocialiseerd zijn om goed te kunnen leven in

onze samenleving. Honden moeten getraind worden om niet mensen te bijten.

Het hoofdstuk over gedomesticeerde dieren (5) klinkt soms nogal utopisch. Publieke gezondheidszorg voor dieren? In een gesprek met Kymlicka grapte de interviewer dat een rechtvaardig land als Canada degelijke gezondheidszorg voor dieren zal krijgen voordat de Verenigde Staten het voor mensen krijgen (Carnegie Council, 2014). De vraag is: hoe ver moeten we gaan in het behandelen van huisdieren als personen, terwijl zoveel mensen niet eens als persoon worden behandeld? Daarnaast is het gemak waarmee mensen grote bedragen uitgeven aan medische ingrepen voor hun geliefde huisdier niet te rijmen met de massale verkrachting, verminking en slachting van industriedieren. De auteurs geven op dit laatste een optimistisch weerwoord. De liefde die mensen voor hun huisdieren voelen, kan gezien worden als een stap in de juiste richting. Ze zien hun huisdier als subject, als individueel persoon. Dit gevoel hoeft alleen nog maar te worden uitgebreid naar andere dieren (en mensen).

Wilde en liminale dieren

Er zijn ook dieren die niet onder de volledige controle van mensen staan, bijvoorbeeld dieren in het wild. De auteurs bespreken deze diverse groep aan de hand van veel voorbeelden, wat een genuanceerd, overtuigend beeld geeft. Veel gebieden waar wilde dieren leefden, hebben we gekoloniseerd en 'ontwikkeld' voor ons gebruik. De auteurs pleiten voor de bescherming van de resterende gebieden, door middel van het verlenen van soevereiniteitsrechten aan dieren. De auteurs noemen, haast terloops, dat dit effectief betekent dat 'we de huidige menselijke bebouwing niet verder mogen uitbreiden' (p. 348). We moeten dieren zo veel mogelijk met rust laten, maar we kunnen wel bijvoorbeeld een interventie doen om een uitbraak van een bepaalde ziekte te voorkomen of het ecosysteem te beschermen. 'Het wild' is een lastig concept, omdat het grootste deel van de planeet op de een of andere manier beïnvloed wordt door mensen – zo niet de hele planeet, als

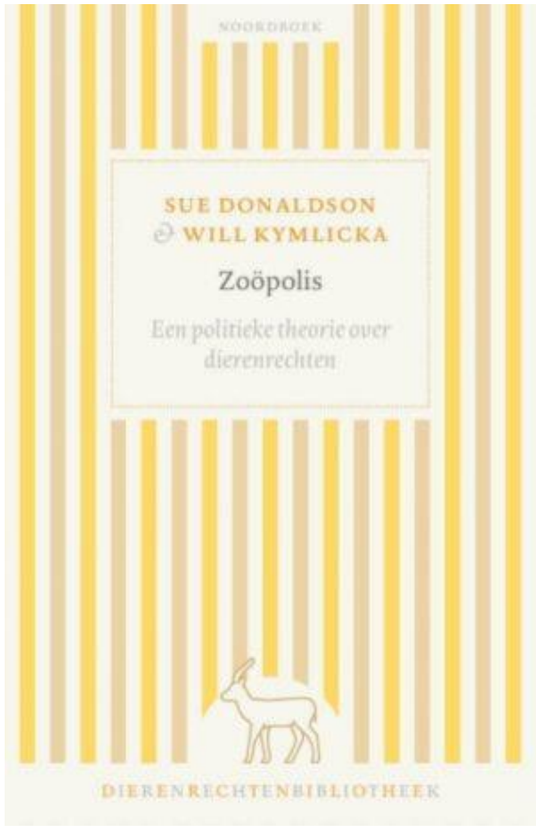

je rekening houdt met klimaatverandering. De invloed van de mens reikt ver, zo ook onze verantwoordelijkheden.

De grens tussen wilde en niet-wilde dieren is vaag. Hoe zit het met de vele dieren die al binnen de menselijke bebouwing leven? Die zijn niet geheel wild, maar ook niet gedomesticeerd. Deze wezens vallen tussen de categorieën in; ze zijn liminaal. Ze hebben zich aangepast aan de mens en zijn in zekere zin van ons afhankelijk. Het zijn de ratten die ons afval opeten, de duiven op de Dam en de dakloze zwerfkatten die toch nog in de buurt van mensen blijven. Ze zijn veelal onzichtbaar, tot ze worden gezien als probleem, als plaag. We hebben niet het recht om ze massaal uit te roeien, maar ze hebben geen rechten zoals huisdieren die hebben. De auteurs pleiten voor tolerante co-existentie – het zijn 'ingezetenen' – in plaats van voor een vorm van volledig medeburgerschap. Ze hoeven zich niet aan te passen aan onze wensen en wij hoeven ze bijvoorbeeld niet te beschermen tegen roofdieren. De vergelijking met de menselijke context is ook in dit deel weer verhelderend. De auteurs plaatsen voortdurend de dilemma's omtrent dieren naast die over mensen. In dit kader bespreken ze bijvoorbeeld arbeidsmigranten en nomadische gemeenschappen.

'Net als mensen zijn dieren unieke individuen. En zowel mensen als dieren zijn kwetsbare wezens, afhankelijk van de structuren waarin ze zich bevinden.'

Dieren als personen

Soms maken Donaldson en Kymlicka extreme vergelijkingen, wat sommige lezers kan afschrikken. Een verbod op huisdieren in restaurants wordt bijvoorbeeld vergeleken met 'voor joden verboden'. Tegelijkertijd is de vergelijking tussen mens en dier vaak juist het sterkste argument. De auteurs toetsen dierenrechten bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van rechten voor ernstig gehandicapte mensen. Mensen met een handicap die ze verhindert actief te participeren in de samenleving hebben vaak wel een familielid of zorgverlener waar ze enigszins hun wensen aan kunnen communiceren. Zo is het ook mogelijk voor mensen om te communiceren met hun huisdieren over wat hun wensen zijn, bijvoorbeeld wat betreft de voorkeur voor bepaalde brokjes of uitlaatroutes. Dit klinkt misschien simpel, maar het punt is dat communicatie met mensen via taal ook niet altijd lukt, maar we toch geloven in een manier van contact. Waarom dan niet bij dieren?

De auteurs gebruiken de vergelijking met mensen ook met betrekking tot het doden van individuele dieren om een ecosysteem in balans te houden (dat überhaupt uit balans is geraakt door de mens, niet door dieren). We zouden nooit 'mensen doden om de orchidee te redden', terwijl we herten veel makkelijker zouden opofferen voor het grote goed van een gezond ecosysteem. Net als mensen zijn dieren unieke individuen. En, misschien nog wel belangrijker, zowel mensen als dieren zijn kwetsbare wezens, afhankelijk van de structuren waar ze zich in bevinden. Beide kunnen vanuit hun afhankelijkheid deelnemen aan het vormen van de samenleving.

Een hoopvol toekomstbeeld

In *Zoöpolis* staat een logische uiteenzetting van de ideeën centraal, wat de tekst geschikt maakt voor geduldige lezers met een interesse in theoretische nuances. De toon van het boek is niet zwaar, maar achter elk argument sluimert de urgentie, de diepe schuld van de mens naar mededieren. In de conclusie roepen de auteurs op tot een nieuwe start, waarbij we onze relaties tot dieren herontdekken, 'met een frisse blik en zonder de ballast van onze gedeelde, maar grotendeels tragische geschiedenis'. Deze uitgave bevat ook een lovend nawoord van filosoof Michel Vandenbosch, voorzitter van de dierenrechtenorganisatie GAIA (*Global Action in the Interest of Animals)*. Hij sluit af met een optimistische uitnodiging: '*Zoöpolis* snakt naar verdere uitwerking. Iemand die zich geroepen voelt?'

Sue Donaldson en Will Kymlicka, *Zoopolis. Een politieke theorie over dierenrechten*. Vertaald door Dick Lagrand, Gorredijk: Noordboek, 2022.

DE WAANZIN VAN HET HEDEN

De Zwitserse journaliste Nina Kunz bundelt in een vlot verteerbaar boek columns over wat haar bezighoudt: verdwalen op het internet, spijt over het zetten van een tatoeage, de angst dat je te veel met je werk samenvalt, en de belangrijkste feministische werken van deze tijd. De columns van verschillende lengtes verschenen onder andere in *ZEIT Magazin*. *Ik denk … dat ik te veel denk* is een schijnbaar luchtig boek dat toch grote thema's aansnijdt. Verwacht een snelcursus in de grote en kleine zorgen van een twintiger in onze tijd.

Tekst: Martha Claeys

Nina Kunz, intussen net de 30 voorbij, schrijft aantekeningen bij de tijd waarin we leven, zegt ze in het voorwoord van haar debuut. Voor de columns in dit boek schreef ze over wat haar angst inboezemt. De bundel is geen filosofisch traktaat, en Kunz beweert geen algemene uitspraken te doen over de tijdgeest, een opgebrande generatie, of een nihilistische moderne moraal. Verwacht ook geen pleidooi voor een of andere filosofische ideologie, hoewel Kunz wel wetenschappers en filosofen opvoert in haar stukjes. Kunz wil ons simpelweg een inkijk geven in haar denken. Dat doet ze met verve: het boek is persoonlijk en open. Soms voelt het lezen bijna voyeuristisch, alsof je grasduint door dagboekfragmenten die niet voor jou bedoeld zijn, bijvoorbeeld wanneer ze schrijft: '[S]tilletjes en vol bewondering voor zoveel genialiteit zit je te luisteren en eventjes slaat het verdriet toe dat je zelf nooit zo slim zult zijn – tot je bedenkt hoeveel tijd het genie in kwestie in de bibliotheek heeft doorgebracht, tijd die je zelf aan het strand hebt doorgebracht. En dan vind je het wel prima.'

Bubbeltjesplastic

Door de thema's die ze aansnijdt is het boek een herkenbare neerslag van wat een bepaald type mens uit een bepaalde demografische groep, waar Kunz en ikzelf toevallig beiden toebehoren, bezighoudt. Kunz groeit op in Zürich, dat ze zelf beschrijft 'alsof je in van dat bubbeltjesplastic gewikkeld bent waar porseleinen vazen in vervoerd worden. Je bent tegen alle gevaren beschermd, als de doos waar je in zit omvalt, kom je nog altijd zacht terecht.' Ze maakt zich zorgen

over haar internetgebruik, maar is zich ook bewust van de luxe van het internet, en dat ze als journalist überhaupt ruimte heeft om zich daar zorgen over te maken. Ze schrijft over hoe ze zich misschien te veel met haar werk identificeert, maar tegelijk ook geluk heeft met de baan die ze mag doen, en vraagt zich dan af of ze eigenlijk wel mag klagen. Kunz schrijft herkenbaar en confronterend voor twintigers en dertigers die met het internet opgroeiden, voor wie de klimaatcrisis en sociale ongelijkheid er nooit *niet* waren, en die zich tegelijkertijd ook met alle macht proberen te ontplooien in een kapitalistisch en prestatiegericht systeem.

Brood met boter

Ze schrijft over hoe ze een tattoo liet zetten om er meteen spijt van te hebben, over falen, het Koreaanse woord *dabdabhada*, het eerste virale kortverhaal *Cat Person*, en de pijnlijke en verwarrende zoektocht naar haar biologische vader. Dat laatste doet ze in een langer essay, waarvan er een viertal tussen de kortere columns te vinden zijn. Die afwisseling leest fijn, al vestigen de langere en diepgravende essays wel de aandacht op het soms erg korte en luchtige karakter van de

columns, zoals het stukje ‘Comfortfood’ waarin ze schrijft over brood met boter.

Voor het essay ‘We gaan te ver’ (her)las Kunz de tien belangrijkste feministische boeken van de afgelopen tijd, en vat ze deze samen. Het afwijkende format van dit stuk is verfrissend tussen de columns, en je krijgt een solide basisindruk van ieder werk mee. In de lijst duiken zowel klassiekers (Chimamanda Ngozi Adichie of Rebecca Solnit) als *unusual suspects* (Margarete Stokowski of Sheryl Sandberg) op. Per werk geeft Kunz het voor haar belangrijkste citaat uit dat boek mee – een format dat recensenten misschien altijd zouden moeten hanteren.

Wat een generatie bezighoudt

Dit boek is in de eerste plaats een herkenbare rit voor jonge twintigers of dertigers, maar tegelijk overstijgt

Kunz die doelgroep, want ze biedt een inkijk in wat haar generatie bezighoudt, waarom ze zich gedragen zoals ze dat doen, en waarom je hen niet te snel 'sneeuwvlokjes' moet noemen. Je leest Kunz niet op zoek naar vernieuwend filosofisch werk, maar dat beoogt de auteur ook niet. Wel bundelt ze handvatten, woorden en denkers die het denken zelf inzichtelijk kunnen maken – of tenminste iets minder verwarrend. Ten slotte het belangrijkste citaat uit Kunz' boek: 'Ik zou willen dat ik het lef had om een groots plan uit te voeren, liefst met kinderlijke overgave, maar ploeter in microperspectief voort, uit angst me op verkeerde dingen vast te leggen.' Als scherpe en vermakelijke columns schrijven haar betekenis van voortploeteren is, dan ben ik benieuwd welke grootse plannen Kunz nog heeft.

Nina Kunz, *Ik denk … dat ik te veel denk*. Vertaald door Ralph Aarnout, Gorredijk: Noordboek, 2022.

(advertentie)

ISVW ONLINE

Om te filosoferen hoef je je leunstoel niet te verlaten, want ISVW komt bij je thuis! Tweewekelijkse online colleges bieden je een korte inleiding in het werk van belangrijke denkers en zetten je aan het denken over prangende filosofische vragen.

Zera Yacob
met Marthe Kerkwijk
22 maart 2023

Plato's muziekfilosofie
met Albert van der Schoot
5 april 2023

Garry Kasparov
met Florian Jacobs
19 april 2023

Schaamte en transitiewoede volgens Martha Nussbaum
met Corrie Haverkort
3 mei 2023

Wat te doen?
met Arthur en Jarmo Berkhout
17 mei 2023

Kafka en filosofie
met Sebastian Müngersdorff
31 mei 2023

Luisteren in tijden van polarisatie
met Naomi Kloosterboer
14 juni 2023

Liefde en revolutie
met Lotte Spreeuwenberg
28 juni 2023

Ga naar **isvw.nl/online-evenementen**

DE MENSELIJKE STRIJD TEGEN HET ONBESCHIKBARE

‘De mens wikt, maar God beschikt.’ In het onlangs in het Nederlands verschenen *Onbeschikbaarheid* doet Duits socioloog en politiek wetenschapper Hartmut Rosa een poging de menselijke ervaring te begrijpen vanuit het begrip ‘onbeschikbaarheid’: het gegeven dat de wereld waarin we leven ons continu ontglipt. Het voornaamste uitgangspunt van Rosa is dat onze levens worden bepaald door onvoorspelbaarheid, toevalligheid en oncontroleerbaarheid. Dit boek, dat in 2018 in Oostenrijk en in 2020 in Duitsland verscheen, is een poging van Rosa om te analyseren wat vandaag de dag de rol is van die onbeschikbaarheid. Het is de tweede keer dat een werk van Rosa naar het Nederlands is vertaald. In 2018 verscheen bij uitgeverij Boom *Leven in tijden van versnelling*. De stelling van Hartmut Rosa is dat de moderne mens zichzelf vastdraait in een tragisch en tevergeefs gevecht met onbeschikbaarheid en dat daarmee een nieuwe omgang in het dagelijks leven nodig is.

Tekst: Sam Simons

Het moment is niet te simuleren

Na de verloren kwartfinale van het Nederlands elftal kreeg bondscoach Louis van Gaal het woord. Het was duidelijk dat hij nogal verbouwereerd was door de uitschakeling. Teleurstelling en frustratie dropen van hem af. In aanloop naar het WK was voetbalminnend Nederland in de ban geweest van de alziende bondscoach. Maar nu ineens was de man met het plan B, die nooit iets overliet aan het toeval, toch geklopt. ‘Een jaar lang getraind op penalty’s…, de beweging

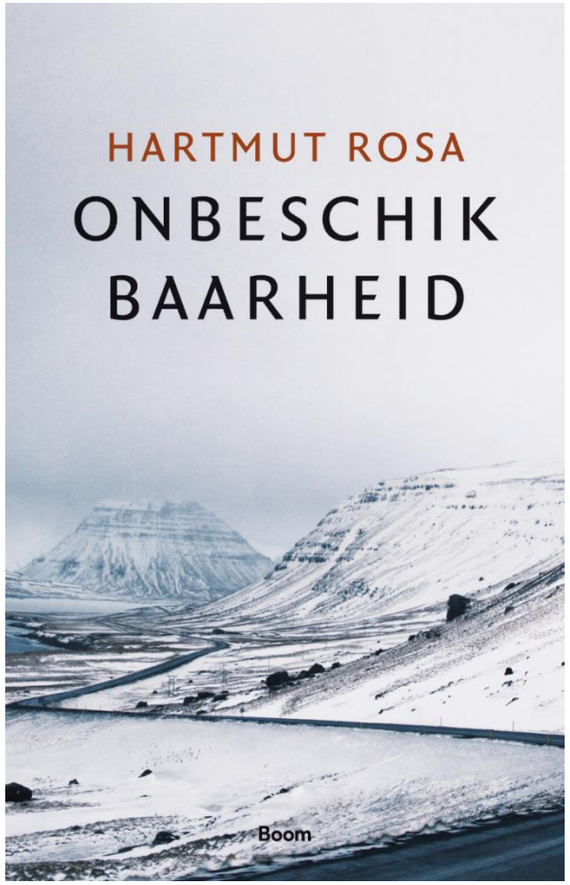

volledig onder controle..., maar het moment is niet te simuleren', prevelde Van Gaal wat voor zich uit. Hij was aangelopen tegen de grenzen van de controleerbaarheid. Wie weet dat een passage uit de nieuwe vertaling van Hartmut Rosa hem wat soelaas had kunnen bieden. Rosa illustreert zijn denken continu met alledaagse voorbeelden, onder meer uit het voetbal. De Duitse bondscoach Sepp Herberger zou zijn gevraagd hoe het toch komt dat de stadions ieder weekend opnieuw vol zitten met supporters. 'Omdat ze niet weten hoe het afloopt', was zijn antwoord.

De moderne mens kenmerkt zich volgens Rosa door het streven de wereld 'beschikbaar' te maken: om de reikwijdte van zijn kennis van, toegang tot, controle over en gebruik van de wereld almaar te vergroten. Dat streven is volgens Rosa niet eigen aan de menselijke natuur, maar het wordt aan de moderne mens opgelegd door de samenleving. Die verkeert zich volgens Rosa in een toestand van 'dynamische stabilisatie': de noodzaak van continue groei, versnelling en vernieuwing om de status quo te kunnen behouden. Maar die route van dynamische stabilisatie is een doodlopende weg is. De menselijke beschikbaarheidsdrang kost ons meer dan ons lief is. De pogingen om de wereld beschikbaarheid op te leggen, leiden tot het verlies van verbondenheid met de wereld. Het subject en de wereld komen onverschillig tegenover elkaar te staan: een toestand van vervreemding.

Resonantie als uitweg

Wie bekend is met het werk van Hartmut Rosa, weet wat er nu komt. Het werk van Rosa volgt in die zin namelijk een duidelijke lijn. In zijn eerste hoofdwerk *Beschleunigung* (*Versnelling*, 2005) zet Rosa zijn diagnose van de moderniteit uiteen: de problematische toestand van dynamische stabilisatie die leidt tot vervreemding. De eerste zin van het vervolg *Resonanz* (*Resonantie*, 2016) luidt: 'Als versnelling het probleem is, dan is resonantie mogelijk de oplossing.' Het werk dat nu voorligt is in zekere zin een handzame samenballing van de ruim 1300 pagina's die de eerste twee genoemde werken gezamenlijk tellen. Ook nu is Rosa's uitweg uit de toestand van vervreemding de resonantie.

De grondmodus van het menselijk bestaan is niet over de dingen te beschikken, maar ermee te resoneren, ze vanuit ons eigen vermogen – *zelfeffectiviteit* [het vertrouwen in het eigen vermogen om invloed uit te oefenen op de directe omgeving, *SamSim*] – tot respons te brengen en vervolgens weer op deze respons te reageren.

Resonantie is het vermogen door iets 'geraakt' te worden, daarop te reageren, en vervolgens iemand anders te zijn dan voorheen. Resonantie is het gevoel dat er een appèl op je wordt gedaan door iets in de wereld: een ander mens, een muziekstuk, een berg. Resonantie draait er om in staat te zijn om op dat appèl te kunnen reageren, en zo een verbinding aan te gaan met de wereld. De menselijke behoefte aan verbinding wordt vervuld in een resonantierelatie. Hartmut Rosa probeert met het begrip 'resonantie' te laten zien dat het mogelijk is om opnieuw leven te blazen in een wereld die ons door de almaar groeiende beschikbaarheid steeds doodser toeschijnt. En hierin schuilt de tragiek van de moderne mens. Resonantie laat zich niet afdwingen; het is in de termen van Rosa 'fundamenteel onbeschikbaar'.

'De agressieve houding van de beschikbaarheidsdrang zal moeten plaatsmaken voor de resonantieverhouding.'

Het streven naar beschikbaarheid botst met het verlangen om met de wereld in resonantie te treden. Vanuit een sociologisch perspectief probeert Rosa te duiden hoe dit conflict op verschillende niveaus telkens terugkeert in het dagelijks leven. De drang een onbeschikbare wereld beschikbaarheid op te leggen, leidt tot een agressieve houding tot die wereld, en dat maakt resonantie onmogelijk. Het onvermogen om te gaan met onbeschikbaarheid leidt ertoe dat de moderne mens vervreemdt van de natuur, van de ander, en van zichzelf. Klimaatrampen, *Wutbürger*, en de *burn-out*-, depressie- en angstepidemieën zijn allemaal deels veroorzaakt door de vergeefse pogingen om de wereld, het sociaal-economische en het persoonlijke beschikbaar te maken. Het zijn mislukte pogingen die leiden tot frustratie en een almaar groeiend gevoel van machteloosheid.

Ook waarschuwt Rosa voor de mogelijkheid dat beschikbaarheidsdrang als een boemerang terug kan komen in de vorm van 'onbeperkte onbeschikbaarheid'. Denk aan de talloze mensen die door een computerstoring opgesloten raken in hun elektrische auto's.

Afscheid van ongeremde groei

In de laatste hoofdstukken van het boek voorziet Rosa het rijke en vrij theoretische eerste deel van sprekende voorbeelden. Hij analyseert het menselijk leven van de geboorte tot de dood en laat zien dat het gevecht tegen onbeschikbaarheid op vele fronten wordt gevoerd. Op deze momenten wordt het denken van Rosa bijna existentialistisch, en krijgt het boek een zweem van 'zelfhulp': hoe moet ik leven? Het zou echter een vergissing zijn om het boek te lezen vanuit dit individuele perspectief, de ideeën van Rosa reiken verder dan dat.

De ophanden zijnde klimaatcatastrofe zal ons ertoe dwingen afscheid te nemen van ongeremde groei. Het tijdperk van de dynamische stabilisatie komt vroeg of laat ten einde. Rosa laat in dit boek zien dat dit meer vergt dan een economische omkering. Om afscheid te kunnen nemen van dynamische stabilisatie is vooral ook een mentaliteitsomslag nodig. De agressieve houding van de beschikbaarheidsdrang zal moeten plaatsmaken voor de resonantieverhouding. Hoe dit te bereiken is ongewis; ook Rosa heeft de antwoorden niet. Wel laat Rosa zien dat dit niet louter een individuele aangelegenheid is. Het afscheid van de resonantieloze groeisamenleving vergt een omslag op vele fronten, waaronder sociaal, economisch en cultureel.

Deze prima toegankelijke inleiding in het denken van Hartmut Rosa smaakt naar meer. Het is te hopen dat in de toekomst meer werk van Rosa zal worden vertaald naar het Nederlands.

Hartmut Rosa, *Onbeschikbaarheid*. Vertaald door Huub Stegeman. Amsterdam: Boom uitgevers, 2022.

HERMAN VAN PRAAG: WEGBEREIDER

Henk Haenen schreef een veelzijdige biografie van psychiater en overlever van de Holocaust Herman van Praag. Het boek belicht Van Praags jeugd en oorlogservaringen als kind, zijn interesse in kunst, religieuze overtuigingen, zijn loopbaan in diverse steden (Rotterdam, Groningen, Jeruzalem, Utrecht, New York) en natuurlijk zijn wetenschappelijk nalatenschap. De lezer leert Van Praags motivatie kennen, alsook de diverse inspiratiebronnen voor zijn innovatieve visie op psychiatrische heling.

Tekst: Dorine van Norren

De biograaf hanteert een combinatie van een vraaggesprek en historische achtergrond, die hij aanvult met uitgebreide filosofische uitweidingen. Daarmee is het boek vooral geschikt voor wie in de psychiatrie en/of filosofie geïnteresseerd is, naast mensen die geïnteresseerd zijn in de Joodse geschiedenis. Het boek is stevig onderbouwd met filosofische teksten over onder meer Sartre en Kafka. Wie opziet tegen 600 pagina's over (biologische) psychiatrie, een toch wel taai wetenschappelijk onderwerp, kan ook eclectisch lezen. Je kunt elk hoofdstuk ook op zichzelf lezen.

Een persoonlijke biografie?

Het boek is wat afstandelijk en beschouwelijk, in tegenstelling tot wat je zou verwachten van een persoonlijk levensverhaal. Van Praag zelf was dat tijdens de boeklancering overigens ook – Hij wist al te persoonlijke vragen behendig te omzeilen. In zijn beschrijving van behandeling van patiënten vergelijkt Haenen het proces van het doordringen tot mensen met de inname van een stad: je moet er een paar keer omheen trekken voordat je een poort naar binnen kan vinden (p. 119, een voor de Bijbelkenner speelse verwijzing naar het verhaal over de inname van Jericho). Dit lijkt ook van toepassing te zijn op Van Praag zelf. Naar aanleiding van een vraag van de biograaf naar de somberheid in zijn gedichten uit zijn studententijd antwoordt Van Praag namelijk dat hij zich die somberheid niet herinnert en misschien gevoelens heeft weggestopt (p. 145).

Wie we wel persoonlijk leren kennen, is de biograaf: halverwege het boek wordt duidelijk wat Haenens eigen interesse in psychiatrie is. Hij had een manisch-depressieve oudere broer die shocktherapie onderging, en een vader met navenante hekel aan wat hij de 'gevangenschap' van zijn zoon noemde. Niet alleen heeft Haenen een link met de psychiatrie, maar ook met het Joods-zijn. Er volgt een verwijzing naar het Harzgebergte, waar vroeger een concentratiekamp stond en waar zijn vader graag ging wandelen. Hierbij maakt hij de cryptische opmerking dat hij dit deed als gevoel van 'overwinning', zonder dit verder uit te leggen aan zijn zoon. Men moet het boek zorgvuldig lezen om dit persoonlijke verhaal van Haenen dat erin is verweven te ontrafelen.

Haenen benoemt in de beschrijving van zijn familieverhaal de verwarrende psychische labels (zogenaamde 'DSM-labels' zoals borderline en ADHD) bij de behandeling van zijn broer. Deze brachten initieel opluchting voor de familie, omdat ze duidelijkheid leken te scheppen, maar veranderden telkens weer. Ook Van Praag is kritisch over het labelen van patiënten – ook wel cultuurstrategie genoemd. Dit getuigt volgens hem van een soort essentialisme in het benoemen van iemands karakter, terwijl mensen ook bepaald worden door hun omgeving. Van Praag hanteert liever een functionele cultuurstrategie, die mede rekening houdt met een steeds veranderende maatschappij waarin veranderende mensen houvast zoeken. Dit aspect spreekt biograaf Haenen zeer aan.

Tweede Wereldoorlog

Herman van Praag. Ooggetuige en revolutionair psychiater geeft veel achtergrond over de Tweede Wereldoorlog, al had het boek aan leesbaarheid kunnen winnen door minder in detail te treden. Het citeert veelvuldig uit interessante bronnen en is daarmee naast een biografie ook een kritische, pijnlijke geschiedenis van de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog en de houding van Nederland en opzichte van de Duitse dreiging. Nederland was vooral geënt op neutraliteit om zo (tevergeefs) bezetting te voorkomen. Er bestond daardoor weinig empathie voor de Joodse vluchtelingen en de eigen Joodse bevolking, zowel voor als na de oorlog. Herman is tien wanneer de oorlog begint. De familie van Praag overleefde de oorlog, omdat door invloedrijke connecties van zijn vader deportatie uiteindelijk 'bestemming Theresienstadt' werd en niet een van de vernietigingskampen. Aandoenlijk is het verhaal over kamp Theresienstadt, waar de jonge Herman troost vond in het verzorgen van de paarden, een

baan die zijn moeder voor hem regelde in plaats van het risicovolle desinfecteren van kleren. Deze ervaring vormde Van Praags karakter en visie op het leven, en wekte zijn interesse voor biologie en psychiatrie.

Biologie als funderend principe

Ondanks zijn oorlogstrauma is Van Praag zelf nooit in therapie geweest. Hij zegt zelf niet getraumatiseerd te zijn, maar dat de oorlog hem sterker heeft gemaakt. Toch sprak hij met zijn vrouw af om nooit meer over de oorlog te praten.

Alhoewel Haenen duidelijk aangeeft dat Van Praag in zijn werk als psychiater altijd 'pillen en praten' benadrukte, spreekt de volgende zin toch boekdelen (p. 26): 'Biologie als drager van de sociale, culturele en religieuze invloeden die op de psyche werken.' Het brein is het centraal regulerend orgaan. Dit is toch meteen waar je als lezer vraagtekens bij kunt zetten: de voornamelijk materiële biologische kijk op de mens. Van Praag is van het meten is weten, naast 'empathie voor het verhaal van de patient' en gedoseerde farmaceutica. Dat is inclusief (gedrags)therapie en rekening houdend met maatschappelijke factoren, levensovertuigingen van de mens en zijn identiteit. Al is ook hij terneergeslagen over de huidige biologisering van het mensbeeld die de

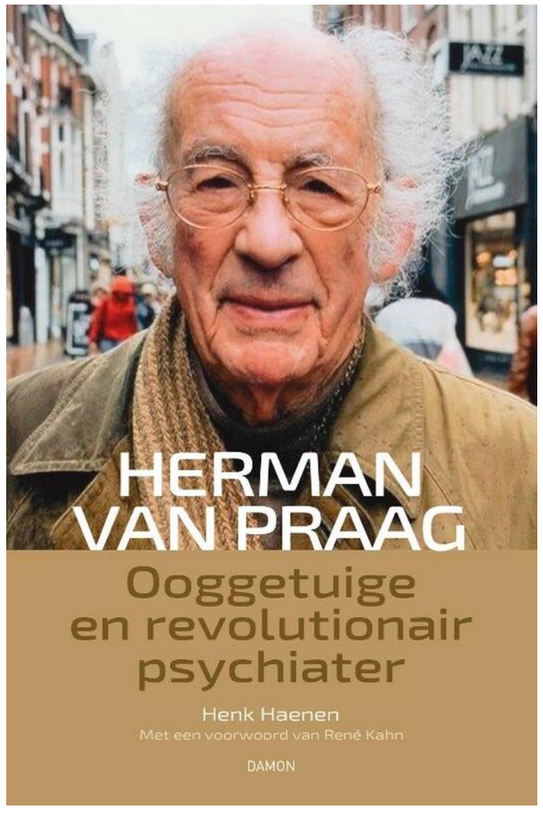

'wonderlijke wederzijdse verbintenis van lichaam en geest' (p. 374) ontkent. Dit is volgens hem vooral een (letterlijk) goedkope oplossing, omdat therapie duurder is dan medicijnen.

Van Praags biologische benadering sluit de mogelijkheid uit van bewustzijn als regulerend principe, zoals bijvoorbeeld oosterse filosofische tradities kennen. De 'revolutionaire' wetenschappelijke benadering van psychiatrie sluit eveneens tal van alternatieve therapieën uit, zoals hypnotherapie of therapie geënt op andere culturen. Dat is "een meter meten met een elastiekje", legde een vakgenoot van Van Praag ooit uit, geen precieze wetenschap dus. Van Praags benadering was revolutionair voor haar tijd, maar de huidige tijd is veel minder rigide over emoties, spiritualiteit en (nog) niet-verklaarbare verschijnselen dan de oorlogsgeneratie. Kan het zijn dat de psychiatrie, door haar

wetenschappelijke benadering, thans het heelal meet met een meter? En de rest van het terrein onverkend laat?

Religie

Dit brengt ons mede naar het religieuze terrein. In religieus opzicht neemt Van Praag een progressieve intellectuele houding aan. Hij is naast psychiater schrijver van progressieve interpretaties van de Talmoed, waaraan de biografie in een apart hoofdstuk aandacht besteedt Van Praag beschouwt religie als een belangrijke factor die de cultuur en het leven van mensen beïnvloedt, en dus de psychiatrie. Van spiritualiteit is hij wars. Deze beschouwelijke benadering van religie verbaast enigszins, omdat Van Praag ook oprichter is van de internationale '*Section on Religion, Spirituality and Psychiatry*'. Zijn 'hoofdelijke' en analytische benadering van religie lijkt geen recht te doen aan het emotionele aspect van geloof. Spirituele tradities hebben immers ook het vermogen om de biologie van de mens fundamenteel te beïnvloeden, en niet alleen als omgevingsfactor. Zo bewezen studies bijvoorbeeld het effect van (boeddhistische) meditatie op het brein. Een deel van het braakliggende terrein?

Polemische kanttekening

Er lijkt sprake van een epistemisch gat in de psychiatrie, zoals dat ook bestaat in de filosofie (de volwaardige erkenning van bijvoorbeeld Afrikaanse filosofie als eigenstandige filosofie, gepaard gaand met eigen helingspraktijken). Misschien kan een andere epistemische weg een aanvulling zijn op de door Van Praag verkende wegen. Haenen lijkt daar zelf als Afrikaans filosoof uitstekend geschikt voor. Vervolgens kan iedereen zelf kiezen welke weg het meest geschikt is voor hem of haar, geheel in de traditie van Van Praags 'dwarse kijk op bekende [religieuze] overleveringen'. Zijn levensmotto is daarbij het onthouden waard: 'Polemiek betekent discussie, en discussie betekent leven in de brouwerij.' (p. 566)

Veelzijdig, poëtisch, filosofisch

Niettemin wil ik een groot bravo uitspreken voor het doorzettingsvermogen, veelzijdige karakter en de formidabele wetenschappelijke prestaties van Van Praag. Hij heeft zijn levensmotto 'ik ga er iets van maken' zeker nageleefd. En bravo voor deze bij vlagen poëtische biografie, stevig onderbouwd met kennis van de filosofie. Ik kan niet wachten tot de eerste roman van Haenen uitkomt.

Henk Haenen, *Herman van Praag. Ooggetuige en revolutionair psychiater*, Eindhoven: Damon, 2022.

COLUMN RENÉ TEN BOS LEGENDRE

“De dogmatiek – alle dogmatiek – wil de menselijke relatie tot een absoluut weten duidelijk maken en fundeert de mythologische zekerheid van een instituut (...) dat voor de gemeenschap de taal bepaalt.”

Tekst: René ten Bos

Dit citaat staat op p. 32 van het boek *L’empire de la vérité .. Introduction aux espaces dogmatiques industriels* dat in 1983 gepubliceerd werd door de Franse rechtshistoricus en psychoanalyticus Pierre Legendre (1930-2023). Deze pas overleden geleerde, die voor zijn emeritaat jarenlang doceerde aan onder meer de Sorbonne-universiteit in Parijs, is verplichte kost voor iedereen die een beetje wil proberen te begrijpen hoe het komt dat sommige instituten in onze wereld zoveel macht konden krijgen. Een instituut moet, wil het blijven bestaan, iedere twijfel aan zijn functioneren de kop in drukken en dat kan eigenlijk alleen maar als het zich een absoluut soort spreken toe-eigent dat geen enkele tegenspraak duldt.

Dit absolute spreken is iets wat kenmerkend is voor alle vormen van dogmatiek. Het bestaat in de wens of in het verlangen in de waarheid te staan, maar de paradox is, aldus Legendre, dat een dergelijke verhouding tot de waarheid louter fictief is. Anders gezegd, wie dogmatisch is, neemt dus afstand van iedere serieuze wetenschap (want hoe kan wetenschap nou dogmatisch zijn?) en gelooft dat het laatste woord over een bepaald thema is gezegd. Dat betekent eenvoudigweg dit: ik keur iets goed (*dokein*, het stamwoord van dogma, betekent ‘iets goedvinden’ of ‘iets goedkeuren’) en ook al hebben we er ooit over gepraat, vanaf nu is voor fatsoenlijke mensen ieder gesprek overbodig.

In dit verband is het inderdaad van belang te wijzen op de link tussen dogmatiek en fatsoen. Een kleine omweg maakt dat duidelijk. Een ander woord voor ‘fatsoen’ is ‘decent’ en dat woord heeft dezelfde etymologische oorsprong als *dokein*: wie dogmatisch is, accepteert iets, neemt iets aan, ontvangt iets, enzovoorts en hij of zij doet dat alleen al uit naam van het fatsoen. Fatsoenlijke mensen verkiezen om morele redenen en niet om wetenschappelijke of filosofische, laat staan om artistieke redenen, een

bestaan in het schitterende rijk van de waarheid en leggen zich neer bij wat Legendre de 'heerschappij van de definities' noemt.

Het hoeft geen betoog dat instituten zweren bij dit type fatsoenlijke mensen. Te denken valt hier natuurlijk aan de kerk, maar toen er in de machtsbasis van dit instituut steeds meer haarscheurtjes kwamen en duidelijk werd dat de kerk zelf ook niet altijd even fatsoenlijk was, kwamen er alternatieven (bijvoorbeeld het rechtssysteem of de gezondheiszorg). Legendre's eigen interesse gaat vooral uit naar wat hij 'industrie' noemt: een amalgaam van administratieve en management technieken die niet gebaseerd is op enige serieuze wetenschap, maar wel het allooi aanneemt van wetenschap. 'De industrie", schrijft Legendre al op de eerste bladzijde, "is een oorlogssysteem dat de mens uit naam van een religieuze wetenschap managet." Je zou hier kunnen denken aan de beruchte slogan van de grondlegger van het zogenoemde '*scientific management*', Frederic Taylor (1856-1915), die ooit zei dat de manager denkt en dat de rest uitvoert. De arbeiders die hieraan durfden te twijfelen (denk hier aan vakbonden) werden verbannen naar het domein van het onfatsoen.

Dergelijke bespiegelingen roepen natuurlijk ook de vraag op hoe religieus-dogmatisch niet alleen de bedrijfskunde of de managementkunde maar de hele wetenschap vandaag de dag is. We hoeven hier alleen maar te denken aan de Amerikaanse immunoloog Anthony Fauci (geb. 1940), adviseur van de Amerikaanse regering ten tijde van de coronapandemie, die ooit alle tegenspraak de kiem in smoorde door te zeggen dat hij de wetenschap was: *"I am the science"*. De implicatie van deze uitspraak was dat wie aan hem twijfelde of aan de hele wetenschap die hij denkt te vertegenwoordigen ten diepste onfatsoenlijk was. Hier wordt wetenschap de nieuwe geestelijkheid. Echte wetenschap, iets waar Legendre nog vurig in gelooft, is juist totaal geënt op een aanhoudende en natuurlijk diep onfatsoenlijke twijfel. Zijn hele carrière heeft in het teken gestaan van dat onfatsoen: de nooit aflatende strijd tegen dogmatisch-religieus denken.

MARCUS AURELIUS: TOEGANKELIJK EN TIJDLOOS

Marcus Aurelius had nooit kunnen bedenken dat zijn filosofische reflecties, eigenlijk bedoeld voor persoonlijk gebruik, twee millennia later tot de meest belangrijke werken in de geschiedenis van de filosofie zouden behoren. Duizenden jaren later bieden de 'aansporingen' van Marcus de moderne lezer nog steeds een onuitputtelijke bron van wijsheid. Pierre Hadot, dé expert op het gebied van antieke filosofie, geeft in zijn boek *Marcus Aurelius en de Stoa* een toegankelijke inleiding tot Marcus' *Aansporingen* en het stoïcisme.

Tekst: Brenno Mulder

Keizer-filosoof

Marcus Aurelius is de belichaming van het ideaal van de filosoof-koning: hij was keizer van Rome in de tweede eeuw na Christus én stoïcijnse filosoof. Marcus Aurelius schreef gedurende zijn keizerschap allerlei filosofische gedachten op waarmee hij zichzelf aanspoorde tot juist handelen. Het is een godswonder dat dit werk, duizenden jaren later ondanks alle potentiële branden en veroudering, tot ons is gekomen.

Pierre Hadots boek is een uitstekende inleiding voor de beginnende stoïcijn. Hadot staat vooral bekend om zijn focus op filosofie als een manier van leven. Ook in dit boek laat Hadot zien hoe Marcus' werk een levensfilosofie bevat. Hij dacht niet alleen over het stoicisme na, maar wilde er ook naar leven. Hadot blijft hierbij dicht bij het werk door overvloedig gebruik te maken van citaten en die steeds te contextualiseren om zo dieper tot Marcus' spreuken door te dringen. Hadot noemt de *Aansporingen* een op het eerste gezicht ietwat 'vreemd boek', dat bestaat uit twaalf hoofdstukken, veel herhalingen bevat en aanvankelijk zonder titel was. 'Voer elke handeling van je leven uit alsof het de laatste is,' schrijft Marcus. En verderop: 'De dingen kunnen onze oordelen niet teweegbrengen.' De spreuken schijnen helder voor de moderne lezer, maar ze kunnen vanwege diverse mogelijke interpretaties misleidend zijn.

Marcus schreef deze spreuken in zijn dagelijks leven als keizer. Hij hield een soort 'geestelijk dagboek' bij om zich zelf continu te herinneren aan de leefregels van het stoïcisme. Het was nooit bedoeld voor publicatie. Het boek is daarom een intieme inkijk in zijn spirituele oefeningen en training als stoïcijn. Marcus bracht binnen het stoïcisme geen radicale veranderingen teweeg; hij was slechts aanhanger van de stoïcijnse traditie. Hij is vooral beïnvloed door Epictetus, de grote stoïcijnse filosoof uit het begin van de tweede eeuw, die net als de andere stoïcijnen geloofde dat elk mens een redelijk wezen is, verbonden met een betekenisvol universum.

Als Marcus Aurelius geen origineel denker was, waarom zouden we hem dan lezen? Hadot stelt dat Marcus de thema's van Epictetus op een wonderlijke wijze orkestreert. Marcus' werk bevat inderdaad veel herhaling, maar juist in de herhaling vindt de lezer rijkdom. Hij dwong zichzelf continu om de geleerde theorie van Epictetus een praktische inhoud te geven.

Drie disciplines van het stoicisme

Hadot deelt de *Aansporingen* op in de drie disciplines van oordeel, begeerte, en handelen. De discipline van het oordeel focust erop om de werkelijkheid te zien zoals ze is, zonder waardeoordeel. Marcus herhaalt telkens zijn devies 'alles is waardeoordeel', waarmee hij bedoelt dat het niet de dingen zelf zijn die ons raken, maar onze voorstelling ervan. We kunnen niet juist oordelen over zaken die buiten onze macht liggen, zoals ziektes of rampen. We moeten zoals Marcus het verwoordt onze 'innerlijke burcht' aansterken, onze geest kalm houden in de chaos, en kunnen alleen juist oordelen over wat binnen onze controle ligt.

Volgens de discipline van de begeerte mogen we alleen begeren wat nuttig is voor het universum als geheel. Dat stemt overeen met zijn opvatting van de redelijke harmonie. We moeten niet boos worden als we bepaalde begeertes niet bevredigen, maar alleen verlangen wat van ons afhangt. 'Niets anders willen dan wat is,' schrijft Marcus, waar Nietzsche later zijn *amor fati* aan ontleende. Om gelukkig te zijn moeten we willen dat de dingen gebeuren zoals ze gebeuren.

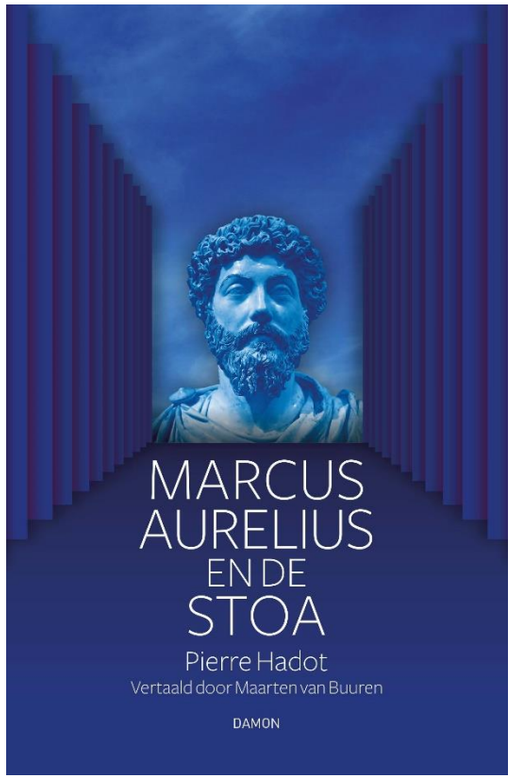

De discipline van het handelen, ten slotte, focust op het welzijn van de menselijke gemeenschap. Handel bedachtzaam en belangeloos, luidt Marcus' gebod, alsof het onze laatste dag kan zijn. We moeten altruïstisch handelen in dienst van het geheel. Als we inzien dat ieder mens deel uitmaakt van dezelfde redelijke natuurlijke orde, kunnen we vol liefdevolle verbondenheid handelen voor het algemeen belang. Deze drie disciplines vormen volgens Hadot de sleutel tot het begrijpen van Marcus' *Aansporingen*.

Geen zelfhulpboek

Hadot doet in zijn boek aan beeldhouwen: hij beitelt langzaam en zorgvuldig dit drieledige systeem uit het ongestructureerde werk van Marcus om de lezer een aanschouwelijk standbeeld te presenteren. Hadot brengt met deze toegankelijke inleiding een schat aan historische context, intrigerende verwijzingen naar andere filosofen en boeiende anekdotes. Van Aristoteles en Spinoza tot Kant en Bergson: Hadot verbindt het stoicijnse denken moeiteloos met moderne auteurs om zijn punt te illustreren.

Het is vreemd dat het boek van Marcus in de tekst door de vertaler is vertaald als *Aansporingen*, aangezien Marcus' notities nooit eerder onder die titel naar het Nederlands zijn vertaald. Maarten van Buuren geeft achterin het boek geen verantwoording voor deze keuze. Hij had beter kunnen kiezen voor *Meditaties* als vertaalde titel, wat goed aansluit bij de onder Engelse vertalingen gangbare titel *Meditations*, of *Overpeinzingen*, de gangbare Nederlandse vertaling.

Ook vereist het boek enige voorkennis. Zo schrijft Hadot: 'Iedereen is vertrouwd met Socrates' *daimon* die door Plato wordt voorgesteld als een innerlijke stem.' Hadot veronderstelt een lezer die al bekend is met enkele filosofen en historische figuren. Dit is daarom geen makkelijk zelfhulpboek, maar een licht academisch boek met een hoge dichtheid aan informatie, technische termen, en voetnoten. *Marcus Aurelius en de Stoa* biedt een complexe, maar veelzijdige introductie voor iedereen die zich wil verdiepen in de stoïcijnse filosofie.

Pierre Hadot, *Marcus Aurelius en de Stoa*. Vertaald door Maarten van Buuren, Eindhoven: Damon, 2022.

HET VERBORGENE IN HET LICHT ZETTEN

Noam Chomsky wordt nog altijd gezien als een intellectueel die het geweten van de wereld wakker houdt. Samen met Vijay Prashad schreef hij *The Withdrawal*, dat kort geleden onder de titel *Terugtrekken* verscheen in het Nederlands. Het is een uitwerking van gesprekken die Noam Chomsky en Vijay Prashad tot en met 2021 met elkaar voerden over actuele geopolitieke ontwikkelingen. Een boek over gevaar en perspectief op een toekomst die alleen hoopgevend kan zijn als we machtsdenken weten in te tomen.

Tekst: Wil Heeffer

Smerige oorlogen

Wat doet een oorlog met mensen? Met die vraag beginnen de gesprekken tussen Noam Chomsky en Vijay Prashad. Chomsky is een van de grootste publieke intellectuelen van Amerika, de luis in de pels die intellectuelen wereldwijd aanspreekt sinds zijn essay *The Responsibility of Intellectuals* uit 1967. In reactie op het lauwe antwoord van intellectuelen op de oorlogsvoering in Vietnam en de retoriek daaromtrent schrijft hij daarin onder meer: 'Het is niet van bijzonder belang dat iemand bereid is om te liegen voor een zaak waarvan hij weet dat die onrechtvaardig is, maar het is veelbetekenend dat daar zo weinig reactie van intellectuelen op komt.' Sindsdien reageert Chomsky op de publieke zaak, en hoe!

Vijay Prashad is een snelrijzende ster in het intellectuele debat. Hij is historicus en partner van Tricontinental: Institute for Social Research, een instituut dat als een moderne Frankfurter Schule het kritische denken probeert te bevorderen. Prashad is vooral bekend vanwege zijn roep om sociale rechtvaardigheid.

Het boek dat Chomsky en Prashad samen op verzoek van de uitgever uitbrachten, begint bij een ontmoeting tussen Chomsky, Prashad en Angela Davis. Zij schrijven daarover: 'In 2012 had Noam in Boston een gesprek met Angela Davis. Vijay was toen moderator. Het bijzondere was dat Angela en Noam elkaar bij deze gelegenheid voor het eerst persoonlijk ontmoetten. Het thema van het gesprek was "Toekomstperspectieven

voor een radicale politiek", een zinsnede die tien jaar later nog steeds weerklank vindt. In dit boek komen wij drieën weer samen, met het voorwoord van Angela als inleiding op ons betoog.'

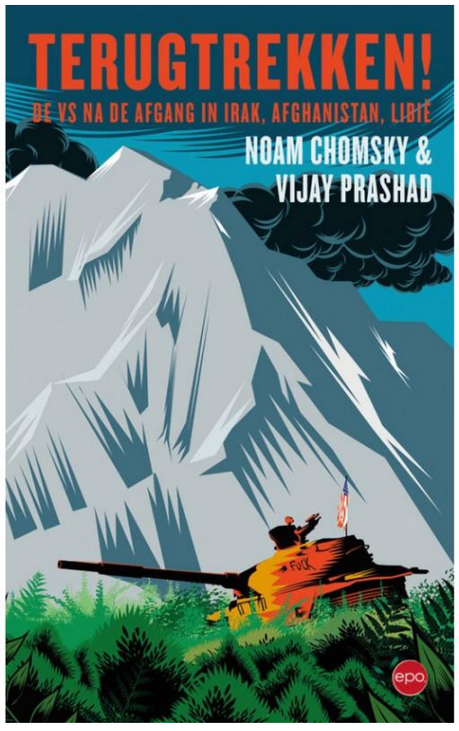

Bevrijders

In Nederland en West-Europa zien oudere generaties de Amerikanen doorgaans nog als onze bevrijders. Noord-Amerika was de grootmacht die met het Marshallplan West-Europa weer tot bloei bracht. Chomsky laat weten dat dat voor 1945 anders in elkaar stak: '... terug naar de Tweede Wereldoorlog. Dat is het punt waarop de Verenigde Staten een wereldmacht werden. Voor die tijd hadden ze het nationale grondgebied veroverd, de bevolking ervan vrijwel volledig uitgeroeid, de helft van Mexico veroverd, de controle over het westelijk halfrond bijna volledig overgenomen, ze waren de Filipijnen binnengevallen en hadden een paar honderdduizend mensen gedood. Maar de echte wereldmachten tot die tijd waren Groot-Brittannië en andere staten. De Verenigde Staten waren geen wereldmacht, maar werden het na de Tweede Wereldoorlog. En de planners kwamen bij elkaar en stelden zorgvuldig plannen op – die kun je gewoon nalezen – over hoe ze de wereld na de oorlog zouden runnen. Het basisidee was dat er een "Grand Area" moest komen die volledig onder controle van de Verenigde Staten zou staan en waarin de Verenigde Staten geen uiting van soevereiniteit zouden tolereren die de mondiale plannen van de VS zou doorkruisen.'

Chomsky bouwt voort op kritische analyses van rapporten over besluitvorming enerzijds, en eigen ervaringen van brandhaarden in de wereld anderzijds. De omslag van het beeld van de VS als bevrijder naar dat van een hegemonische en militaristische natie valt volgens Chomsky enkel te begrijpen als men weet hoe na de Tweede Wereldoorlog de wereldmacht door de Verenigde Staten is uitgebouwd met militaire bases op alle continenten, met 'preventieve' oorlogshandelingen en politieke bemoeienis. Noord-Amerika ging zich na 1945 zien als de politieagent van de wereld, als een 'Godfather' zoals Chomsky het noemt. Maar: 'Wat de Verenigde Staten nu zo kwetsbaar

maakt, is niet alleen dat ze zwakke punten hebben, maar ook dat ze zwakker worden terwijl China opkomt en banden heeft met Rusland. Er vindt een nieuwe gevaarlijke escalatie rond Eurazië plaats om te voorkomen dat China invloed krijgt buiten zijn eigen grenzen en om Rusland te bedreigen als het wil blijven samenwerken met China als afzonderlijke pool in de internationale politiek. De oorlog in Oekraïne is, ten dele, een gevolg van deze campagne… De Godfather wil dat de wereld zijn regels volgt, terwijl de wereld liever procedures ontwikkelt die zijn gebaseerd op het document dat de grootste consensus heeft van alle documenten in de geschiedenis, namelijk het Handvest van de Verenigde Naties.'

'Als Europa zelf initiatieven gaat nemen, zou dat een radicale heroriëntatie van het wereldstelsel betekenen.'

De positionering van de Verenigde Staten is daarnaast tot stand gekomen door de uitbouw van een machtspositie op communicatief gebied. Een omvangrijk propagandaapparaat en tekortschietende controles op wat gezegd en geschreven wordt in belangrijke kranten, verdooft de geesten en maakt mensen rijp om te geloven in het Amerikaanse exceptionalisme. Het ontbreken van reacties uit intellectuele kringen is al te vaak een zwijgen uit eigenbelang.

Wat vooral bij Noord-Amerikaanse leiders ontbreekt, is respect voor andere culturen. Om dat te illustreren gaan Chomsky en Prashad terug naar de oorlog in Vietnam om vervolgens

de minachting te actualiseren aan de hand van de afgang in Irak, Afghanistan en Libië. Ze stellen zich vragen als: wat heeft het voor zin om een land plat te bombarderen als men daarmee geen politieke doelen bereikt? Wat voor zin heeft het om in te zetten op een *regime change* als het slechts economische belangen dient en de bevolking in verwarring en armoede het slachtoffer is? Wat heeft winnen voor zin als alles kapot is geschoten? Het laat mensen achter in een kerker vol verdriet, terwijl bij wederopbouw multinationals en hun aandeelhouders floreren. De auteurs voegen toe dat dit gebeurt onder het valse voorwendsel van de roep om vrijheid en democratie.

Institutionele veranderingen

Terugtrekken wijst ten slotte op institutionele veranderingen die nodig zijn om de strijd om de oppermacht tussen China en de Verenigde Staten in goede banen te leiden. Zo moet volgens de auteurs Europa zich minder afhankelijk maken van de Verenigde Naties, om zo meer slagkracht te hebben los van de VS: 'Europa zou natuurlijk op eigen benen kunnen staan, aangezien het meer inwoners heeft dan de Verenigde Staten, meer geld en een hoger opgeleide bevolking. Als Europa zelf initiatieven gaat nemen, zou dat een radicale herorientatie van het wereldstelsel betekenen.'

Het is nodig om vooral de onwetendheid van Amerikaanse burgers over wat er over hun hoofden heen wordt besloten te doorbreken. In dat proces spelen volgens de auteurs media en onderwijs een sleutelrol. 'We moeten ze gewoonweg snel corrigeren, of het is afgelopen met ons. We kunnen niet overleven in deze disfunctionele maatschappij. Onmogelijk.'

Terugtrekken is een analyse van de macht en welke gevolgen machtsuitoefening heeft op de leefwereld van mensen. De auteurs trachten niet te overtuigen maar wel willen ze het verborgene in het licht te zetten. Want iemand die kennis wordt onthouden, kan niet meebeslissen.

Noam Chomsky en Vijay Prashad: *Terugtrekken! De VS na de afgang in Irak, Afghanistan, Libië*, Berchem: EPO, 2022.

ISVW-AGENDA

Maart

18/03 Openingen in een gesloten wereld, Hegel, Heidegger en het Oosten met Renate Schepen en Michel Dijkstra
19/03 Kidscafé met Brenda Raa
19/03 Filosofisch café met Regine Dugardyn
22/03 Zera Yacob. Een Ethiopische Verlichtingsdenker met Marthe Kerkwijk
25/03 Crash course: Filosoferen met kinderen en jongeren met Ed Weijers

April

05/04 Plato's muziekfilosofie *online* met Jos Kessels
15/04 Afrika en China in dialoog met Renate Schepen en Saskia van der Werff
15/04 Masterclass Seneca: Mystiek en stoïcijnse theologie met Dennis de Gruijter
16/04 Kidscafé met Brenda Raa
16/04 Filosofisch café met Erno Eskens
19/04 Mensenrechtenactivist en wereldkampioen schaken Garry Kasparov *online* met Florian Jacobs
23/04 ISVW Open Dag
24/04 Alles van waarde. Een schrijfweek met Marc van Dijk, Marjolijn van Heemstra, Joep Dohmen en Paul van Tongeren

Naar de ISVW-agenda

COLOFON

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

Doneer

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

Abonneer

Oekraïne. Geschiedenissen en verhalen

Bestel

Volodymyr Yermolenko (red.)

€ 20

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)
Marthe Kerkwijk (bureauredacteur)
Lenna Bartens
Jack Dahan
Henna Doornekamp
Wil Heeffer
Manouk Hogebrug
Martha Claeys
Dani Lensen
Quintus Masius
Borre Meeuwisse
Brenno Mulder
Sanne Rombouts
Marah Rose Seremak
Kim Schreier
Sam Simons
Emma Trijsburg
Ruwan van der Vaart
Arthur Veenstra
Rogier van der Wal

Met dank aan

Antonina Gern (portret Andrea Wulf)
Cortino AEG (portret René ten Bos)

© ISVW Uitgevers